

Talât Paşa

Çeviren BİNGÖL ERDUMLU

Talât Paşa ile 1908 Türk Devriminden sonra, iktidara gelişinin ilk gülerinde karşılaştım. Daha sonra ikbal ve düşkünlük günlerinde de gördüm. Onu, güçlü kişiliğinin bütün enerjisini Türk İmparatorluğunu Osmanlılaştırmak sorunu üzerine yoğunlaştırdığında; ve sonraları, Arnavut isyanının sağladığı tecrübenin hemen ardından, ülkesi için tek umudun, Arnavutluk ve Arabistan gibi eyaletler için adem-i merkezîyetçilik ve özerklikte* olduğu sonucuna vardığı sıralarda tanımak fırsatını bulmuştum.

Mütarekeden bir süre sonra, Baş Sansürcü* hâlâ tahtında otururken, Talât Paşa'dan Ermeni Kıyımından sorumlu olmadığını, bunu ispat edebileceğini ve ispat etmeyi çok istediğini bildiren bir mektup aldım. İngiltere ile Türkiye arasında iyi ilişkilerin her iki ülke halkının çıkarları açısından esas olduğunu yazıyor ve beni, benim seçeceğim herhangi bir tarafsız ülkede buluşmak üzere davet ediyordu. Bu mektubu almak beni oldukça irkiltti; mektubu, şüphe götürmez dürüstlüğü ile ünlü, seçkin bir kişiye götürdüm.

«Bu mektubu dinlemenizi isterim», dedim ve kahvaltısını yaparken, mektubu ona tercüme ettim. Mektubun imzasını okuduğumda, şüphe götürmez dürüstlüğe sahip kişi, sanki akrep sokmuşcasına yerinden sıçradı.

«Beni bu işe neden katmak istedin? Bu işin dışında kalsam daha iyi olmaz mıydı? Düşman ile haberleşmek yasalara aykırı bir şeydir.» Yüksek itibarından faydalanmak istediğimi söyledim. Karanlık işlere girdiğimde yanımda güvenilir kişilerin olmasını istiyordum. Gelgelelim, sorunla ilgili lehte ve aleyhte olan hususları görüştüğümde sonra, Talât Paşa'ya, Ermeni Kıyımından kendisinin sorumlu olmadığını öğrenmenin beni çok memnun ettiğini, fakat o sıralarda karşılaşmamızın bir yarar sağlayacağına pek inanmadığımı yazdım.

1921 Şubat'ında, Sir Basil Thomson kendisini Scotland Yard'da görmemi istedi.* Konuşmamızda, Talât Paşa ile buluşmak üzere derhal Almanya'ya gitmemi söyledi. Sir Basil'e, gitmeye hazır olduğumu, ancak Mr. Lloyd George'a ve hükümetinin iyi niyetine güvenim olmadığını söyledim ve ondan talebini yazılı hale getirmesini istedim; o da bu isteğimi yerine getirdi.

Almanya'nın Hamm şehrine 26 Şubat'ta vardım. Burası sefil bir endüstri şehriydi ve sanki bir yığın hayatından bezmiş adam burada oturuyordu. Almanya bende, genellikle, savaş bittikten sonra savaş alanında edinilen izlenime benzer bir izlenim uyandırdı —çabalar sona ermişti ve geriye kalan tek iş ölüleri gömmektir. Talât bana, yola çıktığını bildirdiği, altında adı bulunmayan bir telgraf gönderdi ve o akşam saat 9'da bulunduğum yere vardı. «Ah!» dedi, «son görüştüğümüzden beri ne kadar da çok olay geçti». Ben daha önce yemek yemiştim, onun için yanında getirdiği azığı yatak odamda yedi.

Çok zayıflamış, eski yakışıklılığının yerine uğursuz bir görünüş gelmişti; siyah saçları kırışmaktaydı; gözleri çok parlaktı, alaca karanlıkta vahşi bir hayvanın gözleri gibi ışıldıyordu. Tavırlarındaki çelebîlikte bir değişiklik olmamıştı. Kılığı düzgün ve zarif, ama açıkça yok-suldu.

* Ademi merkezîyetçilik, İttihat ve Terakki'nin politik hasmı olan Hürriyet ve İtilâf Fırkasının başlıca önderlerinden Prens Sabahattin'in teziydi ve İngiliz tezine yakındı.

* Savaş sırasında mektuplar sansürden geçiyordu. Yazar, Talât'dan mektup almasının casusluk şüphesi uyan-dırmasından korkuyor. Onun için de mektubu güvenilir bir kişiye götürüyor. Ayrıca, o zamanki hükümetle yazarın arasının pek iyi olmadığını anlaşıyor.

* 1912'de Ankara hükümeti temsilcisi Bekir Sami Londra'ya geliyor. Bunun üzerine İngiliz hükümeti Talât Paşa ile de temas kurma gereğini duyarak yazarı bu işle görevlendiriyor.

Geleceğe yönelik planlarımızı tartıştık ve ben «Paşam, siz Türkler, benim sizinle buluşmam için seçtiğiniz yerler konusunda çok düşüncesizsiniz. İlk önce Çanakkale, şimdi de bu, sizinle benim neredeyse bir anıt kadar bariz olduğumuz berbat Hamm kasabası. Bir çakıltışımı kumsalda ya da bir çiçeği bahçede saklamak gerektiği ilkesine göre, size, kendimizi kalabalığın içinde kaybedebileceğimiz başka bir yere gitmemizi önereceğim.» Talât, «Nasıl istersen, yarın Düsseldorf'a gideriz» dedi.

O gece ikimiz de yorgunduk, pek fazla konuşmadık, fakat kısa görüşmemizde açık ve tarafsız bir şekilde konuştu. Büyük bir felâketten sonra, kendi durumu hakkında hüküm veren, sorumluluklarından acı bir gülümseme, kazançlarından ise biraz kayıtsızlıkla sözeden bir insanı andırıyordu. O her zaman, Ermeni'lerin kökünü kazıma girişimine karşı olmuştı; bu zaten imkânsızdı ve böylesine yöntemleri benimseyen bir ülke, uygarlıkla kendisi arasındaki bağları da koparmış olurdu. İki kere bu siyasete karşı çıkmıştı, fakat dediğine bakılırsa, ikisinde de Almanlar tarafından yenilgiye uğratılmıştı. «İngiltere'den madalyonun ancak bir yüzünü görebilirsiniz» dedi. «İrlanda'da olup bitenleri bilmiyorum, duyduklarımın hepsine de inanmıyorum, ama şüphesiz ki Sinn Fein Hareketi üyelerine karşı çok sert davranıyorsunuz,* hem sonra, ne de olsa, bizim Ermenistan sorununa kıyasla, sizin İrlanda sorununuz nedir ki? Hiçbir ulus savaşa girip arkadan hançerlendiğinde buna rıza gösterebilir mi? Eğer İngiltere'nin dört bir yanında, savaş boyunca, size karşı savaşan Sinn Fein bölgeleri bulunsaydı ne yapardınız?» Azınlıklara en genişletilmiş biçimi ile özgürlük vermeye taraftar olduğunu, kendisine yapılan her öneriyi memnuniyetle dikkate alacağını söyledi.

«Hatırlayacaksınız,» dedi, «yıllarca önce, sizden Lord Milner'e başvurmanız ve ona Ermenistan genel valisi olmasını rica etmenizi istemiştiniz. Kendimize çeki düzen vermemiz gerektiğini, yoksa mahvolup gideceğimizi farketmiştim ve şunu da biliyordum ki, herkes bize karşıyken bütün dünya ülkemizi sömürmek için pusuda beklerken, derlenip toparlanmamız mümkün değildi. Fakat sizin hükümetiniz, doğru veya yanlış Rusya'ya karşı belirli bir politika tespit etmişti ve Türklerin hizmetine giren İngilizlere hiçbir destek sağlamayacaktı; ya da daha doğrusu, Petrograd'ın hoşuna gitmeyecek hiçbir şeyi yapmaya niyeti yoktu. Siz İngilizler bu meselede kendinizi sorumluluktan kurtaramazsınız. Biz Jön-Türkler hemen hemen Türkiye'yi size sunduk, siz ise bizi reddettiniz.* Bu durumun şüphe götürmez bir sonucu. Başbakanınızın müttefikleriniz olarak ele almakta ısrar ettiği Hıristiyan azınlıkların mahvı oldu. Eğer biz sizinle savaşırken, Rumlar ve Ermeniler sizin müttefikleriniz olacaksa, Türk hükümetinin onlara dostça davranmasını bekleyemezsiniz.»

Ertesi sabah Düsseldorf'a hareket ettik. İstasyona doğru yürürken iktidarın, insanlar için dünyadaki en aziz şey olup olmadığını sordum. O, iktidar sahibi olmanın, bildiği en aziz şey olduğunu, hiçbir şeyin onunla kıyaslanamayacağını; fakat bu güzel şeye gereğinden fazla sahip olduğunu, geçmişte olduğu şekilde gelecekte de bunun sıkıntısına katlanmaya pek istekli olmadığını söyledi. Bir anlaşma için çok arzulu görünüyordu; Mustafa Kemal'le ve Türkiye'de gerçekten yetki sahibi olanların hepsiyle teması bulunduğundan, böyle bir anlaşmayı sağlayabilecek durumdaydı.*

Boş bir ikinci - sınıf kompartımana girdik, fakat tren istasyondan ayrılırken, bir Alman mühendisi de bizim kompartımana girdi. Talât, Türkçe olarak, «Almanya'da Fransızca konuşamayız, çok antipati toplar, ben ise, İngilizce bilmiyorum. Bu bakımdan en iyisi Türkçe konuşalım,» dedi. Buna «Türkçe'yi hayli unuttum, ama nasıl isterseniz,» diye cevap verdim.

Zeki ve kana susamış bir kişi olan Alman mühendisi kibarca lafa karıştı: **Was für eine Sprache sprechen Sie?»** Talât «Turkisch», dedi

Talat Paşa: İlk jöntürk içişleri bakanı.

* Bu tarihlerde İrlanda'da bugünkü serbest İrlanda'nın Britanya'dan kopmasıyla sonuçlanan bir savaş hüküm sürüyordu.

* Gerçekten İttihat ve Terakki Başlangıçta İngiltere'den yardım beklemişti. Almanya'ya kapılanma, biraz da bu yardımın gelmemesinin sonucuydu. İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin, başka az gelişmiş ülke politikacıları gibi, farklı yabancı çıkarları temsil etmeleri doğaldır

* Bunun gerçekten böyle olduğu anlaşılıyor.

* «Hangi dilde konuşuyorsunuz?» Trendeki bu Alman, gelecekteki Alman Nasyonal Sosyalizmini apaçık gösteriyor.

ve bir süre için üçümüz de, onun arada sırada benim için Türkçe'ye çevirdiği bozuk bir Almanca ile konuştuk.

Daha sonra Talât bana, Türkçe olarak «Garip bir olay oldu. Bu Alman sizin, benimle Türkçe konuştuğunuzu duyduğu için sizin de bir Türk olduğunuzu sanıyor. Şimdi, hayatınızda ilk olarak, Müttefikler ve kendi ülkeniz hakkında bütün gerçeği öğreneceksiniz» dedi. Talât'a «Lütfen onu konuşmaya teşvik etmeyin, çünkü eğer ülkemin aleyhinde konuşursa ona cevap vermem gerekecek,» dedim. Talât'ın cevabı, «Bu konuşma benim için çok ilginç olacak», şeklinde oldu.

Talât'ın ustaca sorularına cevap verirken, Alman; İngilizler'in Avrupa'nın en zeki ve en kolaylıkla iş görülebilecek insanları olduğuna inandığını, İngiltere ile Almanya'nın fazla zorluk çekmeden uyusabileceğini, çünkü, şu an için rakip durumda olsalar bile, birçok ortak çıkarları olduğunu söyledi. Fransızlardan söz ederken iş değişiyordu. Fransadan ölçsüz ve sınırsız bir kinle sözettik. «Savaşmak, fethetmek ve yenilmiş olmak, Almanlar bütün bunları anlarlar,» dedi; «başka türlü hareket edersek riyakârlık etmiş oluruz. Yenildik ve yenildiğimizi kabul ediyoruz. Essen ülkemizin gurur vesilesiydi; silah imâl ederdi, Almanya'nın kudret kaynağıydı; şimdi aynı yerde makinalı tüfek yerine dikiş-makinası yapmamız gerekiyor. Anlayamadığımız, şu küçük düşmüş durumumuzda maruz kaldığımız bütün bu sahte aziz tavırları. Fethedenler şartlarını zorla kabul ettirsinler; ama bize böylesine şart koştukları sürece arkalarında sanki uygarlık ya da Hıristiyanlık varmış gibi davranmaya kalkışmasınlar.»

Bizim de paylaştığımız, Töton'lara özgü gösteriş içgüdüsüne sahipti. Talât ve benim; Bayan Krupp'un Essen'in dışındaki villasını görmemizi ve onun sayısız erdemlerini tanımamız gerektiğini neredeyse ihtiraslı bir şekilde öneriyordu. Bolşevikler bile iktidarı ele geçirdiklerinde ona dokunmamışlardı, o sade, müşfik bir Alman kadınıydı. Talât Paşa bana Türkçe olarak alaylı yorumlar yaptı.

Alman mühendisi Rusya'da bulunmuştu. «Petrograd şimdi çok kederli bir şehir,» dedi. Talât, «O her zaman kederli bir şehirdi,» diye cevap verdi. «Ruslar aslında iyi kalpli insanlardır; kitle halinde iken zalimleşirler. Bolşevizm, Rus kitesinin özüdür.»

Essen'de Alman mühendisi, Türk dostuna, Fransızlara yönelen suntuşurlu küfür ve lânetlemelerle karışık, candan bir şekilde veda etti. «Yenildik, tamamen yenildik,» dedi; «fakat Alman Ulusu gibi bir ulusu ebediyen baskı altında tutamazlar. Fransızların hakaretlerini ve kara birliklerini* asla unutmayacağız, ve elbet oğullarımızın ya da torunlarımızın Fransa'ya girecekleri zaman gelecek; o zaman Fransızlarla olan hesabımızı, ilk ve son defa olarak göreceğiz. Ben göremeyeceğim, ama bunun eninde sonunda olacağını bildiğim için mutluyum.»

Başka Almanların konuşmalarını da duymak fırsatını bulduğum için bu mühendisin bir istisna olduğu kanısında değilim. Savaş sırasında böylesine bir nefret ile asla karşılaşmamıştım: O kadar vahşiceydi ki neredeyse somut bir şey gibi elinizle tutabilirdiniz.

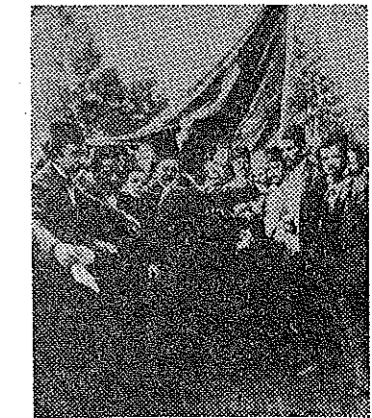
Daha sonraki iki gün süresince eski Başvezir ile, bazen anı niteliğinde ve rasgele, bazan da Sir Basil Thomson'a yazmam gereken muhtıranın amacına çok yaklaşan birçok konuşma yaptık; konuşmalarımızı iki bölüme ayırmanın iyi olacağını düşündüm birinci bölüm olarak, Talât Paşa'nın savaş anıları ve genellemeleri; ikinci bölüm olarak da, her iki ülkeye sağlayacağı avantajları da belirten bir Anglo - Türk anlaşmasının Talât Paşa tarafından hazırlanmış taslağı.

Talât Paşa, «doğru veya yanlış olarak,» dedi, «Rusya ile dostluk kurduunuz: bu sizin kendi ülkenizdeki ve İstanbul'daki Sefaretinizde yürüttüğünüz politikaydı. Sir Gerard Lowther'i takdir ederdim; bir İngiliz centilmeniydi ve herhalde kendisine verilen emirleri yerine getiriyordu; fakat sanırım ki, dünya tarihinde, hiçbir gücün ötekine, biz devrimimizi yaptığımız dönemde İngiltere'nin Türkiye'ye yaptığı kadar hükmedici bir durumu olmamıştır. Çünkü önderler sizden hoşlanıyor-

Enver Paşa, bir jöntürk mitinginde konuşurken.

* Fransızların Afrika'daki sömürge-Bunların Almanya'da istilâ ordusunda kullanılmaları ırkçı Alman mü-lherinden devşirdikleri zenci askerler. hendise, özellikle, dokunmuş.

Abdülhamid'in istenmeyen polislerinin karargâhı önünde gösteri.

du, ama halk eni konu tapıyordu size,* Büyükelçinin arabasının atlarını arabadan ayırdılar ve onu Elçilik binasına kadar çektiler. Bu çok küçük bir şey; küçük bir semboldü; eğer elçi istemiş olsaydı, arabanın vücutlarının üzerinden geçmesine de katlanırlardı. Fakat siz bizden hiçbir şey istemediniz, minnettarlık ise havada yaşayamaz. Elçi soğuk; Fitmaurice ise düşmanca davranıyordu; kendimizi idame ettirmenin bir yolunu bulmak zorundaydık. Fakat aramıza soğukluk girmesinden sonra bile, hâlâ sizin dostluğunuzu yeniden kazanabilmek için çaba gösterdik. Sizi memnun edebilmek için, kararlı muhalifimiz Kâmil'i, Başvezir olarak kabul ettik. Sizi memnun etmeye bu da yetmedi — yaptığımız hiçbir şey sizi memnun etmedi. Bizi Almanya'nın kollarına ittiniz. Başka alternatifimiz yoktu: Bunun dışındaki bütün alternatifler siyasi ölüm ve paylaşılma anlamına geliyordu.»

Ona bizlerle Türkiye arasında dostca ilişkilerin hangi noktada imkânsız hale geldiğini sordum. «Mr. Asquith Edirne sorunu üzerine konuşmasını yaptığında,» dedi. Sir Edward Grey Tefvik Paşa'yı görmüştü; o ve Mr. Asquith, her ikisi de aynı şeyi, açıkça ve özel olarak söylediler. «Eğer Türkler Edirne'ye girerlerse, bunun sonuçlarını göze almahdılar.»*

Talât devam etti: «Kabineye gittim ve 'Bu blöftür; ne Rusya, ne Fransa, ne de İngiltere bir şey yapmaya hazırdırlar. Şimdi istifa ediyorum. Siz devam edebilirsiniz, ama Meclise gideceğim ve neden istifa ettiğimi açıklayacağım, ve siz de düşeceksiniz.' Bu sırada askerler Edirne üzerine yürüdüler ve İngiliz prestiji, daha sonra herhangi bir cezalandırma teşebbüsü olmadığından, büyük bir yara almış oldu.»

Daha sonra savaştan ve savaş içinden kazandığı kendi tecrübelerinden sözetti. Kendi kanısınca, askersiz bir dünyanın düşünülmemesi gerektiğini, ama onların da çoğu zaman budalaca hareket ettiklerini söyledi. Brest-Litovsk anlaşması imzalandığı zaman, kendisi de orada hazır bulunuyormuş. Czernin de orada bulunuyormuş, ama onlar Ludendorf ve Hoffman tarafından yenilgiye uğratılmışlar. Ludendorf her şeymiş, Kaiser ise bir hiç. Talât Paşa, bir keresinde Kont Czernin'in bir öfke anında: «Tanrım, eğer yeniden doğmam söz konusu olursa, bir siyahî olarak doğmam gerekse bile, İngiliz uyruğu olarak dünyaya geleceğim,» diye bağırıldığını anlattı. Talât «Aynı sözleri şimdi tekrar edip etmeyeceğimi bilemiyorum. Bu sizin için elem verici bir olay ama, prestijinizin büyük bir kısmını kaybettiniz,» dedi.

Talât Bükreş'e gitmişti, fakat anlaşmayı imzalamıyordu. Dobruca sorunu üzerine Almanlarla ilişkilerini kesmişti. Yeri Malinof tarafından doldurulan Radislavof'un düşüşünden bu hareket tarzının sorumlu tutulabileceğini söyledi.

Ona, savaş sırasında Almanlar'la ilişkilerinin nasıl olduğunu sordum. Güldü ve «berbat» dedi. Türklerin, savaşın kesinlikle taraflardan birinin lehine sonuçlanması yerine, her iki taraf açısından da kesin bir zaferin kazanılmadığı bir savaşı arzulanmış olduklarını söyledi. Eğer biz kazanırsak, —ki kazanmıştık—, bu, Türkiye'nin paylaşılması demekti. Diğer taraftan, eğer Almanya kazanırsa, bu da Türkiye'nin köleştirilmesi anlamına gelecekti. Bir defasında, Türkler ile Almanlar arasında onun bilgisi dışında bir Q. M. G.* anlaşmaya varılmıştı. Kendisini Almanlar tarafından tamamen eli kolu bağlanmış bir durumda bulmuş ve Bakanlar Kurulunda «İngilizler'in neden Almanlar ile savaşmak istediklerini hep merak ederdim, ama şimdi bunun sebebini anlıyorum,» demişti.

Savaşın sonu hakkında uzun uzun konuştu. Bir görev nedeniyle Avrupa'da bulunmuş, kralları, askeri yöneticileri ve politikacıları görmüştü. Anlattıkları dramatikti. Söylediğine göre Avusturya'nın «Bon enfant»* olan İmparator Karl'ı görmüştü. «İmparator, imparatorluğunu sürdürebilmek ve devletin selâmeti açısından, barışa taraftardı» diyordu; «savaşın devam etmesi Avusturya'nın sonu olacaktı» Barış yapmak için zamanın fazlasıyla gelmiş olduğunu söyleyen Hindenburg-u görmüştü. Kaiser ile konuşmuştu. «Quand le Kaiser m'a vu, il a crié,

* Talât Paşanın başından beri İngiltere'ye daha yakın olduğu, Enver'in başını çektiği Alman taraftarlığı konusunda her zaman çekimser davranıldığı görülüyor. Enver'le pek çok sovrunda aralarının açık olduğunu anlarında özellikle dile getiriyor.

* Talât Paşa'nın Hâtıraları'nda bu söz, «Edirneye gittiğiniz takdirde İstanbulu da kaybedersiniz,» şeklinde geçiyor. Paşa, Kabinedeki konuşmasından söz etmiyor anlarında.

Enver Paşa.

* «Generaller arası»

* «Sevgili çocuk»

«En bien, Talaat, si c'est la trahison de vouloir la paix, moi aussi je uis traître, je veux la paix,»* Oğlu, Talât'ın askerî sekreteri olan Tefvik Paşa ile Türkiye'ye dönmüştü. Yolda, Ferdinand ile görüşmek üzere onları Sofya Sarayına çağırın bir telgraf almışlardı. Daha sonra, birincisini iptal eden ve istasyonda karşılanacaklarını bildiren ikinci bir telgraf almışlardı. Tefvik Paşa hakarete uğradıkları kanısına varmış, fakat Talât ona Çar Ferdinand'ın «un homme tres russe»* olduğunu, ve programın, çok önemli bir sebep olmaksızın değiştirilemeyeceğini söylemişti.

Sofya istasyonunda muazzam bir kalabalık vardı. «Moi j'ai aperçu tout de suite que quelque chose s'était passé.»* Malinof Talât'a yaklaşmış ve «Artık sonu geldi. 11. Tümen dağıldı; Bulgaristan'ın işi bitti; biz de mütareke için talepte bulunduk,» demişti. Talât, «Böyle davranmakla hatalı hareket etmiş oluyorsunuz, mütareke için hep birlikte talepte bulunmalıydık. Bu durumda ne gibi şartlar ileri sürülecek?» diye cevap vermişti.*

Kral Ferdinand'ı görmeye gitmişti. Kral onunla sadece yeni Padişahın ve Türk siyasetinin nitelikleri hakkında konuşmuş ve acil siyaset konular üzerinde konuşmaktan kaçınmıştı. Talât aksilemiş ve müdahale etmişti: «Majesteleri, Malinof ile bir saatlik bir konuşma yaptım ve olup bitenler hakkında bilgim var. Şimdi ne yapmayı düşünüyorsunuz?» Söylediğine göre, Kral Ferdinand, umutsuzluk ifade eden bir jestle kollarını iki yana açmıştı.

Talât, «Prens Boris çok alımlıydı,» diyordu, fakat onun yenilgiye fazla üzüldüğünü hiç sanmıyordu. Hiçbir üzüntü belirtisi göstermiyordu; sabık Başvezir'in kanaatine göre, değişik nedenler ile olsa dahi, o da İmparator Karl kadar barışa taraftardı.

İstanbul'a doğru yola devam etmişler, orada Talât Paşa istifasını, bu istifayı kabul etmeyen Sultana sunmuştu. «Hükümetinizin savaşın galipleriyle konuşmak üzere bir başkasını görevlendirmesi zorunludur. Beni sevmiyorlar; kişiliğim onlar açısından kabul edilebilir nitelikte değil. Rahmi'yi görevlendirin;* görüşmeleri onunla yürütmekten hoşnut kalacaklardır,» demişti. Talât'ın tavsiyesine uyulmamış, fakat istifa etmesine izin verilmişti.

Arkadaşı Eyüp Sabri'nin* ve Malta'da tutuklu bulduğumuz Rahmi Paşa ve Türklerin esir alınmasından büyük öfkeyle söz etti. Hangi hakla, —çoğu savaşa karşı ve İngiliz yanlısı olan— bu insanlar Mütareke sırasında tutuklanmışlar ve iki yıldır yargılanmaksızın zindana atılmışlardı? Başka hiçbir ülke böyle bir muamele görmemişti. Talât Paşa «sadece, daima uygarlık ilkelerinden söz ettiğiniz biz zavallı Türklerle karşı bu şekilde davranıyorsunuz,» dedi.

Daha önceleri Şeyh-ül-İslâm'lık yapmış olan Hayri Efendi de bize savaş açan hükümette bulunmuştu.* Savaşa karşı çıkmış öbürleri salıverilmezken, o serbest bırakılmıştı. Rahmi Paşa'nın Malta'da, Yunanlıların ülkeden kovulmaları ile ilgili olarak tutuklu bulundurulması mümkündü, fakat işin aslına bakılırsa, Rahmi Paşa şiddetle bu tedbire karşı çıkmıştı. Sahildeki Rumların Müttefiklere ellerinden gelen bütün yardımı yapacaklarını biliyordu, ancak onların bu yardımının önemsiz olacağını düşünmüştü; ve eğer onlar kovulurlarsa, Kral Konstantin'in ve Yunanlıların bu yüzden kolaylıkla Türkiye'ye karşı savaşa sokulabileceğine inanıyordu. Fakat Almanlar ısrar etmişler ve ne Talât ne de Rahmi «plus royaliste que le roi» (kraldan daha kralcı) olabilmışlerdi.

Rahmi savaş boyunca İngilizlere karşı, dikkatli davranmanın daha ötesinde dostça bir tavır takınmıştı.* Talât bana, adamlarımıza karşı iyi muamelesinden dolayı, Rahmi Paşa'ya Atina'daki Elçimiz Sir Francis Elliot tarafından resmen teşekkür edilip edilmediğini sordu. Ona, bütün söylediklerinin doğru olduğunu ve benim gibi İngilizlerin bu yüzden büyük bir utanç duyduklarını söyledim. Hükümetimiz, başımıza Tanrı tarafından bir musibet olarak yollanmıştı.

* «Kaysır beni görünce, haykırdı 'Eh, Talât, barış istemek ihanetse, ben de hain oldum. Çünkü barışı ben de istiyorum.»

* «Çok kurnaz bir adam.»

* «Bir şeyler olup bittiğini hemen anladım.»

* Bundan önce İttihatçı önderlerden bazıları, Bulgarlar'dan çabuk davranıp ateşkes istemek niyetindeydiler. Ama Enver buna hiç yanaşmamıştı.

* Hüseyin Hüsnü Paşa'nın damadı, Cemiyet kurucularından, Selânik milletvekilliği ve İzmir valiliği yapan Rahmi bey.

* Cemiyet kurucularından. Cumhuriyet döneminde de milletvekili oldu.

* Ulemadan yetişmeydi, ama liberal eğilimliydi. İttihatçı Kabinelerde yer almak birlikte, ittihatçıların ana gruplarına yanaşmamıştı.

* Bu doğrudur. Hattâ öbür ittihatçılar Rahmi'nin ihanet etmesinden dahi korkmuşlardı.

Sabık Başvezir uzun uzun kendisinden söz etti. Doğuştan bir asî olduğunu, gençliğinde Fransız edebiyatından birçok eserler okuduğunu, bunun da isyancı ruhunu geliştirdiğini söyledi.* Türkiye'nin koşulları, içinde en ufak bir insanlık kıvılcımı olan herkesi isyana sevk ediyordu. Talât, arzu duyduğu her kadına el koyan ve kocasına boynuzlu rolü oynatan ahlâksız İstanbul Emniyet Müdürü Fehim ile tanışmıştı.

Ona Abdülhamit'in casuslarının etkili olup olmadıklarını sordum. «Hayır, pek değil,» dedi. «Sanırım, benimkiler oldukça iyidirlere; ama ben de halk gözünde daha sevimliydim; aynı zamanda sizin İngiliz sisteminin de kullandım». «Nasıl?» diye sordum. Talât, «bize asil İngiliz gençlerinin gizli polise; karşılığında bir şey beklemeksizin hizmetlerini sundukları söylenmişti. Bu doğru değil miydi?» dedi.*

Bundan on yıl kadar önce, Cemiyet'in iktidardan düştüğü ve durumun çok nazik olduğu sıralarda nasıl Türkiye'ye gittiğimi hatırladım; Talât'la ikbal günlerinde dostça ilişkilerim olduğu için, düştüğü gün de onu İstanbul'da görmeye gitmişim. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezinde idik ve tam; o, Cemal Paşa ve ben karanlık bir holden geçerken, Talât'ın göğsüne doğru bir şey uzatarak gölgelerin arasından bir insan çıktı. Bunun bir suikast teşebbüsü olduğunu sandım; meğerse uzatılan şey bir dilekçeymiş.

Bir arabayla İstanbul sokaklarından geçerken, ona öldürülme korkup korkmadığını sormuştum o zaman. Bana, hayatın zâten gereğinden fazla zor olduğunu, kişi bir de ölümden korkmaya başlarsa, yükün artık taşınamayacak kadar ağır bir hale geleceğini söyledi. Bu sorumu Almanya'da da tekrarlardım ve ona kendisine suikast yapılması ihtimalinin sık sık aklına gelip gelmediğini sordum. O, bunu asla düşünmemiş olduğunu söyledi. Ondan kim hoşlanmayabilirdi ki? Gazetelerde hakkında bütün bu yazılanlardan sonra, Ermenilerin pekâlâ intikam almayı tasarlayabileceklerini söyledim. Hiç aldırış etmedi.*

Eski dostlarını ve özellikle Louis Mallet'in hatırlarını sordu. Enver'den söz ederken, onu beğendiğimi, mütevazî bir kişi olmakla birlikte, hiç de zeki bir insan olmadığına inandığımı söyledim. «Evet,» dedi, «cesur ve yurtsever bir insan olmasına rağmen, zeki denemez.»* Kendi ailesinden sözetti; söylediğine göre karısıyla birlikte Berlin'de yaşamakta ve çoğu kişi gibi, elinde ne varsa satmaktaydı; fakat bu dertlerin kısa zamanda sona ereceğini umuyordu. İngiltere ve Türkiye kısa bir süre sonra dostça ilişkiler içine gireceklerdi.

Ertesi sabah, İngiltere'den iyi haberlerin gelmiş olduğunu söyledi. Bekir Sami Bey, Başbakan ile çay içmeye davet edilmişti. Ermenistan'a çoğunlukların tanınacağı şekilde özerklik verilmesi, Trakya ile İzmir'de sayıma başlanması konularında anlaşmaya varmış olduklarını sanıyordu.*

Sabık Başvezir «Şimdi,» dedi, «size bir İngiliz - Türk ittifakının şartlarına tekabül eden önerilerimin bir özetini yapayım. Şu an iktidarda olmasın dahi, önerilerimin iktidarda olanlar için kabul edilebilir nitelikte olduklarını ve bunları kabul etmenin bize olduğu kadar size de barış getireceğini göreceksiniz».

«Şu andaki karışık durumu kavramaya çalışalım,» dedi. «Benim tezime göre, dünyada sadece tek bir uygarlık vardır ve eğer Türkiye kurtulacak ise, bu uygarlığa katılması gerekmektedir.* Savaştan önce, İngiltere'nin Türkiye'ye öğretmen olmasını istiyordum; bunu ve Lord Milner hakkındaki önerilerimi hatırlayacaksınız. Ne yapalım ki, İngiltere reddetti ve savaş başladı; daha sonra, samimiyetle söylemek gerekirse, Almanya'ya, zaferi kazanması halinde, bir zamanlar İngiltere'den umduklarımıza gerçekleştirebileceğine inanarak baktım. Çünkü Almanya'nın savaşı kazanacağına inanıyordum.* Bu inançla savaşın ilânından bir ay önce Almanya ile bir anlaşma imzaladık. Almanya kazanamadı; hep birlikte yenildik.»

«Sahip olduğumuz ev kül olup gitti, fakat o ev baştan kötü bir şekilde yapılmıştı; delik deşikti, cereyan yapıyordu ve sağlığa uygun de-

* O dönemin bütün ileri gelen «radikal»leri gibi Talât Paşa da Fransız ihtilâli literatüründen «feyz almıştı».

* Bu ilginç: Abdülhamit'in hafiyeleri daha ünlüdür. Talât Paşa muhtemelen modern Türk devletinin istihbarat servisini kuran adamdır.

* Bu konuşmalardan kısa bir süre sonra da vuruldu.

* Burada, diplomatça soru ve cevaplar sözkonusu gibi. Talât Paşa sık sık kendini Enver'den ayırmayı tercih etmiştir. —özellikle savaş sorumluluğu konusunda.

* Talât Paşa'nın siyasi istihbarat hızı ve kolaylığı basit bir siyasi mülteci olmadığını gösteriyor. Bekir Sami Londra'ya gelince gelmez İngiliz «Intelligence» servisinin Talât'ın fikirlerini öğrenmek istemesi de bunu gösteriyor. Gayri resmî bir aracı rolünü benimsemiş gibi Talât Paşa. Bundan sonra anlattıkları da bunu doğruluyor.

* «Muasır medeniyet» diye anlatılan Batı Dünyası.

* Burada daha önceki sözleriyle çelişen bir Almanca eğilim var gibi. Ama Talât'ın bu eğiliminin gerçekten tutunacak dal arayan bir insanın çaresizliği sonucu olduğu belki kabul edilebilir.

gildi. Fakat evin üstünde kurulduğu arsaya hâlâ sahibiz. Coğrafi durumumuz bizim için bir kaledir —çok güçlü bir kale. Sahip bulunduğumuz dağlar, kuvvetlerimiz arasında en güçlü olanıdır. Bizi Asya'nın dağlık bölgelerinde kovalayamazsınız, sonra Orta — Asyaya doğru uzanan, kardeşlerimiz değilse bile buna yakın durumda olan, bizim kanımızdan gelen insanlardan oluşan, kötü kaderlerinin bağı ile bir araya gelmiş altı tane Cumhuriyet var.* Bu konuya daha sonra değineceğim. Savaş, bizi kayıplarımızdan kopmaya zorladı ki, bu da bir kazanıktır. Artık Arnavutların, Makedonyalıların ve Arapların isyanları ile uğraşmak zorunda kalmayacağız.» Sabık Başvezir işte böyle konuşuyordu.

Durumu bütün ayrıntıları ile açıkladı. Türkiye'nin acil ihtiyacı yardım görmektir ve bu yardım için, o ve arkadaşları büyük bir arzu ile İngiltere'ye bakmaktaydılar. Fakat Türkler bu yardımı malî veya askerî kölelik pahasına kabul edemezlerdi.* Kanaatine göre, Mr. Lloyd George Türkiye'nin mahvedilebileceğine inanmış ve durumun böyle olduğuna Yunanlı dostları Venizelos ve Sir Basil Zaharof tarafından ikna edilmişti. Mr. Lloyd George yanılıyordu. Talât Türkiye'nin gücünü abartmak istemiyordu, ama İngiltere'nin de onu küçümsememesi gerektiğini düşünüyordu. Ankara ile İstanbul arasında bir fikir birliği yoksa bile, en azından, ideal birliği vardı.

Yeniden altı Kızıl Cumhuriyetten söz ederken, «onlar kızıl, ama yürekte kızıl değiller,» dedi. «Bu cumhuriyetlerin halkları müslümandır, doğal olarak Türkiye'nin bütün yaptıklarından etkilenirler ve aynı şekilde Türkiye'nin başına gelen her şeye de üzülmürlere. Buhara potansiyel bir güçtür; olumlu ya da olumsuz yönde bir potansiyeli bünyesinde taşımaktadır.» Talât Paşa devam etti, «Bugünkü durumda, Türkiye İngiltere ile savaş halindedir, Doğu'nun her tarafında propagandaya girişmiş bulunmaktayız ve çok etkili olmasa bile Hindistan'ı teşvik ediyoruz.* Aslında, Türkiye İngiltere'ye karşı mümkün olduğu kadar geniş bir destek sağlamak şeklinde bir siyaset izliyor ve kendisi için sözkonusu olan bütün seçeneklere başvuruyor.»

Fransızların Afrika'daki yerli kabilelerden asker devşirmesine karşı bu cevabın yeterli olmadığını itiraf etti; buna karşı sürdürülen Türk propogandasının daha önce başlatılması ve daha etkili bir şekilde örgütlenmesi iyi olurdu.

«Mükemmel bir politika değil,» dedi. «Sizin politikanızın olabildiği kadar mükemmel değil. Sizin Mütarekenin bozulması şeklinde bir politikaydı, bizimkisi ise elimizden gelenin en iyisi». Bunun bir «jeu de gamin»* olduğunu söyledi ve telgraf tellerini kesmeye benzetti. Böyle bir olay, anında çok küçük bir hasar gibi görünebilir, ama öte yandan, çok büyük zararlara yolaçabilir.

«Türkiye şu güçtür,» dedi, «ve ne yaparsanız yapın, bir güç olarak kalacaktır. Şu an için, Türkiye'de İngiltere'ye karşı sadece siyasi bir kin duyulmaktadır.» Araplar ve Hintliler arasında bize karşı, Türkler arasında olduğundan daha fazla düşmanlık duyulduğunu bile ileri sürebileceğini söyledi. Gerçi çok gerilerle kalmıştı, ama Kırım Savaşı unutulmamıştı; Çanakkale Savaşı ise onun etkilerini yok edecek ağırlığa sahip değildi.* İngilizler çoğu zaman Türkler lehine müdahalelerde bulunmuşlardı ve Türkler kadir-bilir bir ulustu. Hindistan sorununu bildiğini iddia edemezdi, ama Hindistan'da bizlere karşı gerçekten kin duyulduğuna inanmıyordu.

Bolşeviklikten kesin olarak hoşnutsuz bir tavırla söz etti. Rusya için uygun olabileceğini; fakat dünyanın geri kalan kısmına uymaya çağını söyledi. İnsan soyu değişmezdi, ya da en azından, Rusya dışında, bu derece değişmezdi. Bu kadar çalınca bir sistemi kabul edemezdi insanlık. «Fakat,» diye devam etti, «Ruslar Bolşevikliği kendilerine yakıştırmışlarsa, bu onların bileceği bir şeydir. Türkiye'de şu an için bir Bolşeviklik tehlikesi yoktur; kendi sınırları içerisinde kaldığı ve propagandanın ötesinde başka bir silâha sahip olmadığı sürece, Bolşevizmi İngiltere için de bir tehlike olarak göremiyorum.»*

* İngiliz desteği için, Sovyet devrine karşı Müslüman Cumhuriyetleri kıskırtma imkânını bir koz olarak kullanıyor. Bu imkân Kurtuluş Savaşı boyunca önemli bir diplomatik sorun olmuştur.

* Bu «malî kölelik» kavramı, Talât Paşa'nın sözlüğünde hayli farklı.

* Hindistan'ın İngiltere'ye karşı direnişi de Talât Paşa için sadece bir diplomatik koz. İngiltere'nin yanında (ya da ardında) olmak, başka ezilen az gelişmiş (ve müslüman) halkların yanında olmaktan daha önemli:

* «Çocuk oyunu.»

* Talât Paşa, 1850'lerdeki Kırım Savaşında İngilizlerle müttefik oluşumunu, Türkiye halkı için, Çanakkale'den daha önemli olduğunu söylüyor.

* Çağdaş Türk liderlerinin ortak görüşü.

Vatandaşları arasında, Bolşevikliğin Rusya'nın sınırlarından taşacağını ve Avrupa'ya yayılacağını uyan, Asya için kurtuluşu Avrupa'nın başına gelecek genel bir felâkette gören birçokları vardı. O, bunlardan değildi. Harabelerin sağlayacağı bir güvenliği istemiyordu. Düzen verilmiş bir Avrupa ile İngiltere'den yardım gören barışçı bir Türkiye'yi tercih ederdi. Fakat ülkesi savaş halindeyken şu an için Anti-Bolşevik bir ittifaka girmeyi kabul etmezdi.

Sabık Başvezir, insanların inançları, izledikleri siyaset ya da çıkarları yüzünden Bolşevik olduklarını söylüyordu. O, ancak sonuncu nedenle Bolşeviklerle ittifaka girmek, tamamen özel çıkarlarla ilgili pratik bir sorundu. Bunun, her iki yüzü keskin bir kılıç olduğunu söyleyebilirdiniz, fakat sadece Türkiye'nin düşmanlarını ilgilendiren yüzü bilenmişti, Türkiye için tehlike teşkil eden yüzü ise fazlasıyla kördü. Türklerle Bolşeviklerin Rusya açısından kolaylık sağlayan, Türkiye için ise bir ihtiyaca cevap veren geçici bir ittifakın dışında, başka hiç bir ortak yanları yoktu.*

Son zamanlarda ne Moskova'da bulunmuş, ne de Lenin'i görmüştü, fakat Troçki ile Brest-Litovsk'da karşılaşmış ve kendisinden hiç hoşlanmamıştı. Troçki'nin, Rus Yahudileri'nin çoğunluğu gibi soy-suzlaşmış bir kişi olduğunu düşünüyordu.

Bana, Enver'in şu an, Bolşevikliğe karşı duyduğu herhangi bir sempatinin değil, fakat kendisinin, yani Talât'ın orada bulunabileceği bir sebepten dolayı Moskova'da olduğunu söyledi. Enver'in, siyaset söz konusu olduğu sürece, renksiz bir kişi olduğunu söyledi. Ülkesi için elinden geleni yapıyordu.*

Son olarak Townshend'in teslim olduğu için Sanayit ile Kut arasında görmüş olduğu Halil Paşa da Moskova'daydı. O bir istisna teşkil ediyordu, ve Komünizm eğilimi vardı.* Cemal Paşa ise Türkistanda İngilizlere karşı propagandaya girişmişti.

Bolşeviklik ile Müslümanlığın ilkeleri arasındaki doğal antagonyzmden söz etti: Bu ikisi, su ile ateş gibi, bir arada düşünülemezlerdi. Ona, Pan-İslamcı görüşlerin gelecekte ne gibi bir rol oynayabileceğini sordum; o, milliyetçilerin ya da Jön Türklerin bu konudaki görüşlerini dile getirdi. Ona göre, Müslümanlık büyük bir dindi ve çölde ortaya çıkmış olduğu halde, hâlâ uygarlığa ters düşmüyordu ve çağdaş ihtiyaçlara uygun bir hale getirilebilirdi. Fakat, öteki bütün dinler gibi, fanatik kişilerin elinde kolayca hoşgörüsüz bir görünüm kazanabilirdi. Hareket tarzları ile Jön Türkler, Pan - İslamcılığı bir silâh olarak kullanmayı düşünmediklerini göstermişlerdi. Bu, Abdulhamit'in politikası olmuştu, fakat dar görüşlü bir politikaydı, çünkü İslâm'la dünyanın geri kalan kısmı arasında savaş anlamına geldiği için uzun vadede başarıya ulaşamazdı ve Müslümanlar için de kaçınılmaz sonucu bir fanatizm ve barbarlık imanı haline gelmekti.*

Jön Türklerin yaptıkları, onların Pan - İslamcılığı tutmadıklarının kanıtıdır. Reaya'yı (yerli Hristiyanlar) Müslümanlar ile aynı düzeye çıkartarak kendilerine karşı en büyük hoşnutsuzluğu yaratmamışlar mıydı? Siyasetlerinin hoşnutsuzluğa yol açan başka özellikleri de vardı --çok kadımla evlenmeyi kaldırma tasarısı da bunların arasında yer alır. Partisi bilinçli olarak daha ılımlı ve daha az fanatik olan görüşleri benimsemişti ki, bunların da yakıcı bir meşale olarak fazla değeri olamazdı.

Halifelik sorunundan, her zamanki görüşlerini ileri sürerek söz etti ve İngiliz Hükümetinin bu konuda neden böylesine akılsızca davrandığını merak ettiğini söyledi. Eğer Halifelik sorunu tatmin edici bir şekilde çözümlenebilirse, Hintliler arasında itibarımızı yeniden kazanabilmemiz yolunda önemli bir adım atılmış olacaktır. Bir fırtınayı başlatmanın onu yatıştırmaktan daha kolay olduğunu söyledim; ve ona İngiltere tarafından istendiği takdirde, Hindistan'daki karışıklığı yatıştırmak için gerekli prestije sahip herhangi bir Türk'ün olup olmadığını sordum. Türkiye ile dostça ilişkiler kurduğumuzda Hindistan'daki zorlukların kendiliğinden ortadan kalkacağını söyledi. İstediklerimiz her Türkü Hindistan'a gönderebilirdik. Güldü ve ekledi, «Hükümetinizin bana güvenmesi ihtimali çok zayıf. Fakat eğer güvenilirlerse, elimden gelen her şeyi yapacağıma garanti veririm.»

Ona Pan-Turancı hareketin gelişmesinin muhtemel olup olmadığını sordum. Son yılların olaylarının, Türkler arasında yakınlık duygularını güçlendirdiği şeklinde cevap verdi. Çoğu zaman, insanlar düşkün bir yakınlarını ancak kendileri de düşkün hale geldikleri zaman hatırlarlardı, fakat Asyalıların birbirlerine yakınlıklarına rağmen, yaşadığımız süre içinde Turancılığın bir geleceği olduğuna inanmıyordu.*

İngiliz devlet adamlarının okumalarını çok istediği, Ermeni Kıyımı üzerine bir muhtıra yazdığını söyledi. Savaşın başında, 1915 yılında, Ermeniler bir ordu kurmuşlar ve o sıralarda Ruslar ile savaşmakta olan Türklere saldırmışlardı. Bu işte üç Ermeni milletvekili etkin bir rol oynamışlardı; kadınlara ve çocuklara karşı tüyler ürpertici cinayetler işlendiği ve Müslümanların katledildiği iddiaları birlikte ortaya çıkmıştı. Talât kendisi, Ermenilerin zorla yerlerinden edilmesine iki defa karşı çıkmış ve birkaç suçlu Türk ve Kürd'ün idam edilmesi ile sonuçlanan bir soruşturmanın açılmasına sebep olmuştu.

O ve arkadaşları Ermenistan'ın özerkliği ile ilgili her öneriyi sempati ile karşılamaya hazırdılar. Fakat olgulardan kaçmamak gerekirdi. Kafkasya'ya sürülmüş bütün Ermeniler geri dönseler bile, genellikle Ermeni olmayan nüfusun ancak ufak bir azınlığı meydana getirebileceklerdi. O kendisi, azınlıklara en geniş ölçüde haklar tanımasından yanaydı. Başkan Wilson'un konuşmalarından sonra ve dünyanın bugünkü durumunda, bu ilkeye karşı çıkmak budalalıktı. Eğer İngiltere Türkiye ile dostça bir anlaşma yapmaya yanaşsın, Ermenistan sorununda istediği gibi davranabileceği bir duruma sahip olacaktır. İlk ve en pratik adım, o ülkede yatıştırıcı ve düzeni sağlayıcı etkili bir jandarma gücünün örgütlenmesiydi.*

Mısır'a şöyle bir değinmekle yetindi. Berlin'de Mısırlı öğrencilerle Milner imtiyazları üzerine bir konuşma yaptığında ve orada, «önce sana verilen hepsini al, sonra daha fazlasını iste,» şeklindeki İspanyol atasözünü zikrettiğinden söz etti. Fakat, bu, her şeyi derhal elde etmek isteyen aşırıları kızdırmıştı. Talât, «Mısır için mutlaka bir şeyler yapmalı», diyordu. Biz İngilizlerin karşılaştığı zorluk, çok fazla ve birbirleri ile çelişen şeyler vaad etmişken, çok az şey yapmış olmamızdan ileri geliyordu.

Mezopotamya'da, önümüzde bizi bekleyen ciddi dertler olduğuna inanmıyordu, fakat, şüphesiz ki, Basra bölgesine çekilerek bu zorlukları azaltabilirdik. Mezopotamya için güçlü bir yerli lider göremiyordu. Talât, «siz İngilizler, Arapların soyundan geldikleri için bazı vatandaşlarını saydıklarını sanırsınız,» dedi. Bu, gerçekte hiç de öyle değildir; böyle davranan sadece Türklere ve belki de onları az tanıdığımız için böyle davranırız. Bizim için, onlar soylarının ve kutsal yerlerin görkemine sahiptirler, fakat birbirlerinin gözünde, sadece sefalet, dereceleri birbirinden farklı olan dilencilerdir.»

Emir Faysal'dan saygıyla söz etti ve Türklerle Araplar arasında iyi ilişkilerin yeniden gelişeceğinden tamamen emin olduğunu kesinlikle belirtti.

Talât Paşa, Yunanistan'dan, başka herhangi bir soruna kıyasla, daha fazla üstünde durarak ve ateşli bir şekilde söz etti. Yunanistan İzmir üzerinde hiçbir hak iddia edemezdi. İzmir'i Yunanistan'a vermek bizim vaad etmiş olduğumuz her şeyle çelişiyordu ve sanki orada yapılan kıyım karşılık olarak verilmiş bir mükâfatti. İzmir Türk'tü ve Türk kalacaktı. Önerdiğim bir uzlaşmayı şiddet göstermeksizin reddetti. «Hayır, hayır», dedi, «İzmir'i bize geri vermelisiniz ve barış yeniden kurulmalıdır ve bu sağlandığında Anadolu'nun bütün kaynakları İngiltere'nin tasarrufunda olacaktır. Anadolu, gelişme özlemleri içinde olan zengin bir ülkedir, ve sizden talep edeceğimiz tek

* «Menşevik Ermenistan - Bolşevik Ermenistan» sorunu o sıralarda gündemde olduğu için, Talât Paşa'nın bu konuyu da bir diplomatik koz olarak kullanmak istediği anlaşılıyor.

* Anti-emperyalist tutumla anti-kolonyalist tutum arasındaki fark, bu sözlerde olabileceği kadar açık seçik görünmüyor.

Şüpheli ve sınırlı bir hükümdar: Abdülhamid, saltanatının ilk günlerinde.

* Talât Paşa bu konuda da, Anadolu'da Kurtuluş hareketini yönetenlerle aynı fikirde görünmüyor.

* Enver Paşa da sosyalizmden belli bir biçimde yararlanmayı kurmuştu. Ama o ne Talât, ne de Ankara hükümeti gibi gerçekçi olmadığı için, Müslüman Cumhuriyetlerde fiilen bir hareket başlatmaya kalkıştı. Halil Paşa Kemal Tahir'in de «solcu» İttihatçısıdır. (bkz. Yorgun Savaşçı).

* Türkiye'de İslamiyet'in devlet ve halk kademesinde iki ayrı biçimde kabulü söz konusudur. Talât Paşa hâlen de yaygın olan laik-bürokrat tutumun ilk temsilcilerinden. Ancak, bu sorun oldukça çapraşıktır. İslamcı ve milliyetçi görüşler, zaman zaman birleşmekte birlikte, temelde ayrılmışlardır. İkisi de, geniş ölçüde, burjuvazinin belirli kesimlerinin ideolojileri olmuşlardır. Hâlâ geniş çapta araştırmalar bekliyor bu konu.

* Talât Paşa'nın gözünde Turancılığın, İslamcılığa göre gene de daha sağlam bir temel olduğu anlaşılıyor. Modern Türk Devletinin de fanatik İslamcılara karşı sert tavır alırken, irkçileri, Turancılığın, «bir geleceği olduğu» zamana saklamak üzere kayırdığı görülür.

ciddi şart, dostluğumuzu bir yana bırakırsak, bağımsızlığımızı tanımanızdır. Geriye kalan ayrıntılar kolaylıkla halledilebilir.* Tabii, bir de adalar sorunu var. Eğer barış yapacaksak, kara parçasının hemen yanbaşındaki adaların Yunan komitacılığı için bir üs haline gelmesinin önüne geçmek için tedbirler almamızdır. Ona, Trakya konusunda bir uzlaşmaya varmamızın mümkün olup olmadığını sordum, o da Doğu Trakya ile ilgili olarak hiçbir uzlaşmanın sözkonusu olamayacağı, çünkü İstanbul'un düşmanlarının silâh tehdidi altında hiçbir zaman güven ve huzur içinde bulunamayacağı şeklinde cevap verdi.

Gelgelelim, Boğazlar'a uluslararası bir statü sağlanması ve tarafsızlaştırılmaları konusunda anlaşmaya tamamen hazırız. Çanak-kale'nin Yunanlıların elinde bulunmasını kışkırtıcı olarak nitelendiriyor, buna bir son vermek istiyordu. Rusya savaş dışı kaldığında, ona göre Çanak-kale sorunu hemen hemen sona ermişti. Bu yakınlarda, adını bana verdiği bir Yunanlı görevli tarafından kendisine, bir anlaşmaya varılması için başvurulmuştu. Fakat bunun zamanı daha henüz gelmemişti. Yunanlılar Mustafa Kemal'in blöf yaptığını söylüyorlardı. İyi, öyleyse bunu silâhların gücüyle ispat etsinlerdi.* Ona, Balkanlar'da ne olabileceğini düşündüğünü sordum. Sırbistan'daki yabancı nüfusun, baharda ayaklanmaya kalkışmasının muhtemel olduğunu dair bir haber aldığı, fakat bu haberin sağlamlık derecesi, ya da eğer olursa, ayaklanmanın ne derece ciddi olabileceği hakkında pek fazla fikri olmadığı, şeklinde cevap verdi.* Sonunda, Sırbistan ile Bulgaristan'ın bir ittifaka sürüklenmelerini düşünüyordu. Yunanistan'ın bu durumda kurtulabilmesi için, çok akıllı bir siyaset izlemesi gerekiyordu. Bulgaristan'daki Yunan nefreti sönmek bilmiyordu; Sırbistan da, Selanik üzerinden denize ulaşmadıkça asla tatmin edilemezdi. Yunanistan'ın her tarafta düşmanları vardı, dostlarıysa tarafsız kalmaktaydılar. Aynı zamanda, İtalya'nın kıskançlığını da uyandırmıştı. İtalyan siyasetinin dikkate değer ölçüde zekice olduğunu ve İtalya'nın karşılaştığı en büyük güçlüklerin bile üstesinden geldiğini düşünüyordu. Türkiye'ye olan yakınlığı, karşılığını görecekti.

Sabık Başvezir bundan sonra genel olarak Avrupa hakkında konuştu, fakat benden belirli inançlarına saygı göstermemi istedi. Konuşmasından, onun ve Ankara'dakilerin bütün büyük güçlerle ve İngiltere'nin dışında, belli başlı bütün Avrupa hükümetleriyle yakın temas halinde oldukları açıkça anlaşılıyordu. İrlanda sorununun çok yanlış bir şekilde ele alındığını söyledi. İlk defa bu çeşitten bir sorun ile karşı karşıya kalmış ve büyük hatalar yapmıştık. Almanya'da Sinn Fein hareketi üyelerinden bazılarıyla karşılaşmış, fakat olumlu bir izlenim edinmemişti.* Almanya'nın kendi durumunun da tehlikeli olduğunu düşünüyor; böylesine bir davranışın, tazminatlarını almalarını kolaylaştıracağı sanmamakla birlikte, Fransızların Almanya'ya girmeye kararlı olduklarına inanıyordu. Fransızların Almanya'yı istilâsı, Almanları Bolşeviklerin yanına iterdi. Avrupa'daki kaos, Türkiye'ye ferahlık getirebilirdi, ama daha önce de söylediği gibi, ferahlığın başka yollardan gelmesini tercih ediyordu.

Talât Paşa'ya, sağ ya da sol görüşlerden hangisini benimsediğini sordum, liberal olduğu şeklinde cevap verdi; fakat siyasetin değiştiğini, yurtseverliğin ise kalıcı olduğunu söyleyerek, herhangi bir siyasi renk vermek istemedi.*

Talât Paşa, «işte,» dedi, «bütün kozlarımı oynadım; sizin de hükümetinizi, kolaylıkla ispatlanabilecek bu olgular konusunda ikna edebileceğinizi umarım. Amacımız olan İngiltere ile barış ve dostluğa erişebilmek için büyük fedakârlıklar yapmaya hazırız. İktidar ya da mevki heveslisi değilim; kendi hesabıma konuşuyorum, fakat olayların ta merkezinde bulunuyorum. Ankara'daki Mustafa Kemal'in benimle anlaşmazlığı yoktur.* Ve bugün Londrada Bekir Sami Bey de, benim burada, Düsseldorf'da söylediklerimin aynısını söyleyeceklerdir. Önerileri olumlu karşılanmıştır; Müttefik Hükümetleri İzmir ve

* Talât Paşa, Kurtuluş Savaşı sonucunda İngilizlere kabul ettirdiğimiz ve kendi kabul ettiğimiz hemen her şeyi söylüyor. Bu da, onun kişisel bir davranış içinde olmadığını kanıtı.

* Ama Sırbistan'da böyle bir şey olmadı.

* Talât Paşa İngiltere'ye karşı çıkanların hiçbirinden hoşlanmamakta oldukça tutarlı bir çizgi izliyor.

* İngiliz, bu cevabı renk vermek istememesine yoruyor, diplomatik bir cevap olarak kabul ediyor. Çünkü bir Avrupalı politikacı olarak, «sağcı, solcu değiliz, milliyetçiyiz,» gibi bir cevabın, bir Türk politikacısı için içtenlikle söylenmiş bir söz olabileceğini aklı almıyor.

* Siyasi geçmişteki farklı tutumlar nedeniyle, ikisinin uzlaşması imkânsız olabilirdi. Ama görüşler arasında önemli bir fark seçilmiyor.

* Oldukça önemli bir pazarlık önerisi bu da.

Trakya sorunlarını incelemeyi öneriyorlar. Ermeni sorunu halledilmek üzeredir. Bekir Sami, Mr. Lloyd George ile Downing Street'de dostça müzakerelerde bulunmuştur; şimdi de ben söyleyeceklerimin hepsini söylemiş oldum. Eğer İngiliz Hükümeti isterse, derhal barış ve onunla birlikte Anadolu'nun gelişimi de sağlanabilir. Asla Türkiye'nin paylaşılmasını sağlayamazsınız. İngiltere ve Türkiye endüstriyel rakipler olmayıp, birbirlerine bağımlı olan müşterilerdir, ve müşteriler için dost olmak elbette tercih edilir.»

Talât Paşa'ya veda ettim ve ikimiz de kendi yollarımıza gittik. Londra'ya döndüm ve Bekir Sami Bey'i de bir kaç kere gördüm. Barışı ve İngiliz dostluğunu elde edebilmek için teslimiyet noktasına gitmeye hazır olan açık tavırlı ve kibar bir insandı. Özünde Talât Paşa'ninkinden farklı olmayan önerileri o sıralarda çok rastlanan bir şekilde, Downing Street'den ihtiyatlı bir dille yayınlandı. Bolşevikler bunu öğrenir öğrenmez Bekir Sami Bey'in kellesini istediler. Biz de bunu onlara verdik.*

Yunanlılar Doğu Mütarekesi sırasında başarılı bir şekilde ilerlediler. Görüşmeler durdu ve Anadolu'da yeniden savaş başladı; işler bu şekilde bir yıl daha devam etti. Dışişleri Bakanlığı bir yana itildi ve Downing Street No: 10'un Doğu politikası hafifmeşreplik ile fanatizmin bir karışımı olarak sürdü. Sonunda Lloyd George 4 Ağustos 1922 tarihli konuşmasında bu ikisini etkili bir şekilde birleştiriverdi. Bu hararetle nutuk, bedbaht Yunanlı askerlere feci akıbetlerini yakınlaştıran bir Ordu Emri olarak okundu. Yunanlıların ve Türklerin çıkarları ve gerçekten, bizim itibarımız açısından Talât Paşa'nın barışı sağlayamamış olması esef vericidir. Ama, eğer bir caninin tabancası onu öldürmüş olmasaydı da, onun ya da başka bir kimsenin, Mr. Lloyd George'a olguları gösterip ikna etmesi pek muhtemel görünmüyordu. Sir Basil Zaharoff'u ikna etmek de bundan daha kolay değildi. Talât Berlin'e döner dönmez bir İranlı Ermeni tarafından öldürüldü. Onun kuşağından çok az insana karşı bu kadar kin ve nefret duyulmuştur. Gerçekten, tasvir edildiği gibi bir kişi olabilir bu konuda bir şey söylemeyeceğim. Onun ender rastlanan bir kudrete ve çekiciliğe sahip olduğunu biliyorum. Ermeni Kıyımından sorumlu olup olmadığını bilmiyorum. Bütün bildiğim korkusuz olduğuydu; ve benim gibi onu yarım yamalak tanıyan herkes onu müşfik ve çsiz bir çekiciliğe sahip bir kişi olarak görüyordu.

İşte, bir jön Türk —ve bana kalırsa o hareketin dehası— olan Talât Paşa bu şekilde öldü. Fakat, bir genç Türk lideri olmasına rağmen, eski Türk'ü hâlâ içinde taşıyordu. Mr. Lloyd George'un sürüp giden zulmü yüzünden İngiltere'ye karşı kinlenmemişti. Talât Paşa'nın bana önerdikleri, Bekir Sami Bey'in Londra'daki önerileri ve Ali Fethi Bey'in 1922 yılında Londra'da sağırlaşmış kulaklara iletildiği semere vermeyen barış şartları, bütün bunlar bugün de bizim için geçerli midirler, yoksa bizi Türkiye'den ve Müslümanlardan ayıran uçurum aşılmaz nitelikte midir? Sanmıyorum. Çıkarlarımız ortaktır, sebep ne olursa olsun, Türklerin ve İngilizlerin, on durumdan dokuzunda, birbirleri ile uyuşabilecekleri ve birbirlerinden memnun kalacakları bir gerçektir. Bizlere, Lloyd George ve Hükümetinin beceriksizliği, Türk'lere ise son yılların geliştirdiği kin ve nefret miras olarak kaldı.

Fakat, Türklerin, savaş sırasında bir mütareke ilân edildiğinde çeşitli sebeplerle hatları aşan İngilizler tarafından sık sık duyulan bir atasözleri vardır. Onlar, ölmüş Türk ve İngiliz asker kümeleri arasında bu söze alıştılar — «Eski dost düşman olmaz». Eğer Türkleri, bizim de burada benzer bir düşünceye sahip olduğumuza ikna edebilirsek, belki de son yıllardaki kavgaların anısı, daha eski zamanlara uzanan bir anlayışın hatırlanmasıyla unutulabilir.*

* Bekir Sami'nin önerileri Sovyetleri kızdırıyor. Lloyd George ise, kısa vadeli Yunan taraftarı siyasetiyle yazarın savunduğu uzun vadeli çıkarları göremiyor.

Şevket Paşa (sağda): 1909 karşı-devrimini bastıran adam.

* Kıyım savaşı dostluğu ise bu, gerçekten de, hiç bir şeyin unutturamadığı güçte bir «eski dostluk» olmalı.